

ВЪВЕДЕНИЕ

За внимателния наблюдател е трудно да намери в духовния живот на хората фактор, който в продължение на векове да е играл по-голяма роля от религията. От каменния век до термоядрената ера, претърпявайки удивителни изменения и метаморфози, тя живее неотделимо от човешкия дух, със световната култура. Египетските храмове и вавилонските химни, Библията и Партенона, готическите витражи и руските икони, "Божествената комедия" на Данте и творенията на Достоевски, мисълта на Платон и Киркегор, музиката на Бах и Бритън, социалните идеи на Саванарола и Мюнцер — всичко това се корени в религията, която внася в земния живот висш смисъл, свързвайки го с Непреходното.

Религията е решаващ импулс за много исторически движения. Приемането на будизма в Азия, проповедта на Евангелието в античния свят, експанзията на исляма, Реформацията в западната църква, станали истински жалони в историята на човечеството. Даже борбата против религията е косвено признание за нейното значение.

Влиянието на религиозната вяра се простира от грандиозните социални сътресения до най-интимните дълбини на човешкото сърце. Именно последното е нейната главна сила.

Обръщайки се към религиите на изминалите векове ние ще се убедим, че интересът към тях не е само исторически, в тях има нещо вечно, значимо във всяка епоха.

Мнозина обаче, съгласявайки се да признаят ролята на религията в миналото, твърдят, че за хората от XX столетие тя е умряла или ще умре в близко бъдеще. Казват, че светът окончателно влиза в периода на безверието.

Вярно ли е това? Не се ли крие именно в борбата против религията, която се води в продължение на почти целия наш век, неосъзнат страх от нея и неувереност на нейните врагове в своята правота? *Отрепването не.*

Още в антични времена се е смятало, че няма нито един народ, който да е бил съвършено лишен от вяра. Това твърдение запазва своята сила и днес. Както отбелязва известният съвременен историк Арнолд Тойнби, даже атеистите не могат да бъдат смятани за хора напълно невярващи¹. В техните възгледи се проявява смътно религиозно чувство, макар и насочено към земни обекти, личности и идеи. Антирелигиозните учения рядко биват свързани с вътрешни пориви от мистичен характер; идеологическите митове, приемани на вяра, са по същество преоблечена религия.

Един от малкото атеисти, рискували да доведат своето богоогрицание действително до логически край е Фридрих Ницше.

"Бог умря" — възкликва той и трескаво бърза да изгони от живота на хората всичко, което напомня за Него. Бог умря и следователно Вселената не е нищо повече от игра на слепи хора. Небето е пусто, светът е пуст, всичко се повтаря в безкрайното течение на времето. Няма смисъл, няма цел, няма нищо, което би имало цена. И как са смешни поради това претенциите на човека за величие! Той е излязъл от небитието и ще се върне там заедно със своята жалка цивилизация и планета. Естествено е, че Ницше отхвърля всички нравствени принципи на християнството. Законът на властната природа е тържеството на по-силния. Той с презрение говори и за възможността за каквито и да са социални преобразования: какво е обществото, ако не проява на все същата световна безсмислица?

Все пак рядко някой се е решавал на толкова радикални изводи. Мнозинството от атеистите се отдръпват от мрачната картина на обезцененото битие и прибегват към това, което Ницше нарича "сянката на Бога". В мъртвата пустиня на безверието, между камъните, те разхвърлят цветя, донесени от далечни градини, старайки се да смекчат зловещото впечатление от нейния

ландшафт. (Сам Ницше в края на краищата не устоял и се опитал да намери убежище в идеята за свръхчовека). В резултат на всичко това възникват вярвания на атеизма, които незабелязано внасят смисъл в безсмислицата, предназначени да примирят човека с това, което той, поради самата своя природа, не може да приеме. Ето защо множеството непоследователни атеисти говорят за величието на доброто, за това, че хората непременно ги очаква значителен разцвет, в името на който е нужна готовност за най-големи жертви. Те ценят самоотвержеността, героизма, справедливостта.

В наши дни това разногласие между атеистичния възглед за света и жаждата за идеал особено ярко се проявява у Албер Камю. Той твърди, че битието е "абсурдно", но все пак се стреми да се опре поне на нравствената воля на човека. Бори се за правата на хората, против тиранията, спори, изобличава, проповядва. При това подобна позиция едва ли произлиза от неговата теория на абсурда. Камю сам признава това на своите опоненти. "Честно казано — пише им той — аз трудно намирах за спора с вас други доводи, освен властната тяга към справедливост, която в края на краищата е тъй малко разумна, както и самата неочаквана страст"².

Има нещо трагично и вълнуващо в този стремеж на атеистите да се скрият от бездната на равнодушната Вселена, от пустото студено небе. Това не е просто страх и тревога, а неосъзнато тежнение към това, което догматиката на материализма отрича: към Смисъла, Целта, разумното Начало на света. Никакви доктрини не са в състояние да изкоренят това присъщо на човека тайнствено тежнение. То се признава като реален факт даже от такъв атеист като известния психоаналитик Ерих Фром. "Изучаването на човека — пише той — ни позволява да признаем, че потребността от обща система за ориентация и обект за преклонение дълбоко се коренят в условията на човешкото съществуване."³

Откъде би могла да възникне подобна потребност? Нали всичко в света има някакви реални корени? В част-

ност никой не би оспорвал, че на нуждите на нашето тяло съответства обективна жизнена необходимост. Ако духът на човека от векове се стреми към красота, добро и нещо Висше, достойно за преклонение, правилно ли ще бъде да виждаме в това само празна самозаблуда? Не е ли по-естествено да признаем, че както тялото е свързано с обективния свят на природата, така и духът се стреми към родствената му и в същото време превишаваща го незрима Реалност? Нима не е показателно, че когато човек се отдръпва от тази Реалност, вместо нея възникват суеверия и секуларни "култове"? С други думи, когато хората се отдалечават от Бога, те неизбежно се обръщат към идолите.

П
Л
А
К
О
Д
1
В
О

Бог = идол, се
болети християнски

Създателят на психоанализата Зигмунд Фройд се опитвал да изведе идеята за Бога от потиснатите човешки желания, изместени в подсъзнателната сфера на душата. Но нямаме ли право да поставим въпроса иначе? Не са ли атеистическите сурогати на религията резултат от изместването на усещането за Бога, което все пак се проявява? Лесно е да се убедим, че отрицанието на Висшето само се подхранва в скритата стихия на вярата. *Тяма?*

Q
Бог

Така в епохата, предшестваща френската революция, философията на енциклопедистите станала източник на ентузиазъм, много близък до религиозните преживявания. Барон Холбах, патриархът на "просветителното" безбожие, след своето обръщение в "новата вяра", както разказват, паднал на колене пред Дидро в порива на някакъв атеистичен екстаз⁴. Неговите последователи в дните на революцията се клеели "да нямат друга религия, освен религията на природата, друг храм, освен храма на Разума. Вярата в човека, в скорошното осъществяване на "свободата, равенството и братството", вярата в науката, разума и прогреса — всичко това внушавало на хората благоговение и понякога дори пораждало своеобразни форми на култ. Да напомним поне за основателя

на позитивизма Огюст Конт и почитаното от него "Велико Същество" — човечеството.

Немският биолог Ернст Хекел в края на миналия век създаде "монистична" религия на природата, продължение на която станало учението на друг биолог — Джулиан Хаксли. Като отрича личния Бог, Хаксли смятал, че предмет за поклонение може да стане жизнената сила на космоса, съзидателната енергия на еволюцията⁵.

За руската интелигенция служенето на "народа" носело явно религиозни черти. В "народа" виждали солта на земята, котвата на спасението, източник на висша мъдрост. Този култ породил немалко свои герои и мъченици⁶. Историята на гражданската война в Русия през двадесетте години е ярък пример за това, как вярата в бъдещето, в справедливостта и в своего рода Царството Божие е побеждавала всички прегради. На добре обучените и въоръжените противници са противостояли главно убедеността и ентузиазмът, пред който трябвало да отстъпи външната сила.

Не случайно материалистите, които на теория признават примата на икономиката, на практика предпочитат да апелират към "съзнанието", "идеите", вярата". Мао-Цзе-дун например признава веднъж, че преднамерено поощрявал култа към своята личност, за да "вдъхнови" масите. Именно това поклонение на лъжебога, а не обещанията на материални блага той направил главен лост на своята борба и политика.

Редица атеисти очевидно съвсем не се смуцават да наричат своите възгледи религиозни. "Ние, — пише в началото на века един от тях — толкова повече имаме право да отхвърляме "небето", колкото повече сме уверени в силата и красотата на земната религия⁷. Впоследствие тази "религия" създаде свои неоспорими авторитети, догми, писание, обреди и светци⁸.

На другия обществен полюс също намираме нещо подобно. "Сега, — пише идеологът на националсоциализма А. Розенберг — се пробужда нова вяра: "митът на кръвта". Той и неговите единомишленици превръщат

биологическия расизъм в лъжемистично вероучение, което увлякло народа, чийто християнски корени в тези години са подкопани.

Могат да се приведат немалко други примери за това как изгонената от съзнанието мисъл за Бога все пак се връща при човека макар и в изопачен, едва узнаваем вид. Това свидетелства за неунищожимата потребност на хората да свързват своя живот с нещо висше и свещено.

Апологетите на атеизма се силят да изобразят своята идеология като резултат от умствения прогрес, като "най-съвременната" идеология. В действителност обаче, както ще видим, тя е съществувала дълго преди възникването на главните световни религии и във всички времена е била симптом на духовно обедняване, упадък и криза*.

Бердяев от тукъ

"Масовият атеизъм" на нашия трагичен век не е случаен факт. И работата съвсем не е в това, че за европейските народи вярата в Бога е изчерпала себе си. Три са главните причини за отдалечаването от нея. Първата се състои в това, че християнството се оказало в "епицентъра" на урбанизацията, която нанесла тежък удар на духовните ценности и нравственото състояние на обществото. Този ураган не засегнал в пълна степен народите, изповядващи исляма и другите религии. Основната тежест на удара се паднала на християните. Втората причина е свързана с грешките на ръководителите на църквите, с извращението на някои от тях на истинския дух на религията. Третата се корени в плоската "духовна буржоазност", за която говори Николай Бердяев, в идеите на секуларизма и човекобожието. Тези идеи за пръв път се родили в древния свят: най-ярък израз те намерили в епохата на Ренесанса. Тогава, преди около 400 години, западният свят се оказал пред съблазънта на езическия хуманизъм, и в значителната си част не устоял пред него. Човекът като "мяра на всички неща" бил възведен в ранг на божество, разумът му обявен за висш съдия. В най-

* Вж. по-надолу гл. III.

дълбоките въпроси на битието човешката природа била провъзгласена за хармонична и прекрасна в своята същност.

Идеолозите на "просветителството" и рационализма създали теоретичната платформа за подобни тежнения. Възниква истински култ към науката: социалните преобразувания започнали да изглеждат като единствено лекарство против всички недъзи на света, а идеята за непрекъснатия прогрес, която разцъфтяла през XIX век, укрепила своите позиции.

Атеистичният хуманизъм, отхвърляйки християнския хуманизъм, не престава да предсказва гибелта на религиозната вяра. Тя обаче не само устояла, но и продължила да живее пълнокръвен живот. Периодът от XVI до XIX век дал на Църквата множество светци, подвижници, богослови; разцъфтяла дейността на мисионерите, които извели християнството извън пределите на Европа, възникнали духовни движения.

В отговор на това били предприети преки опити да се у н и щ о ж и християнството със сила.

Още в годините на Конвента избухнали масови преследвания на Църквата. Екзекутирали епископи и свещеници, храмовете превръщали в клубове, осквернявали гробниците на светци (в частност на крал Людовик). Катедралата Нотр-Дам станала място, където се покланяли на разума⁹. По улиците на Париж прекарвали катафалка натоварена със свещени предмети, което трябвало да ознаменува "погребението на Бога". Но скоро станало очевидно, че атеистите съвсем не са "погребали" Бога, а само купчина църковни вещи.

"Щурмът на небесата" не завършил с Френската революция. Отново и отново продължавал той, ту под знака на еволюционизма или библейската критика, ту под предлог за борба с реакцията. Бисмарк и френските министри, немските социалдемократи и руските революционери от различни страни упорито атакували християнството. На границата на XX век обаче допитването, проведено сред дейците на културата показало, че според

мнението на по-голямата част от тях религията е далече от упадък. Известният американски философ Уилям Хоукинг писал в тези години: "Не следва да бързаме със съждения за това, че нашият век е нерелигиозен. Потенциално хората стават все по-религиозни. Това развитие на религията е още скрит факт"¹⁰. И тъй като този факт ставал все по-малко скрит, атеизмът отново прибягвал до насилие.

В първата третина на ХХ столетие социалните преврати в Русия, Мексико, Германия и Италия довели до истинска война против християнството и другите религии, — война, която в КНР и Албания приела впоследствие тотален характер. Целият възможен арсенал от средства — от пропагандата чрез печата и радиото, трибуни и катедри, до жестоки масови разправи — бил пуснат в ход, за да се унищожи религията. Ръка за ръка с войнстващото богоборство против нея вървели безразличието и пошлата разсъдливост, еснафският материализъм и "новият" хуманизъм — епигон на ренесансовия. Но победата, на която така се надявали гонителите, не настъпвала.

* * *

Тези битки, които били предсказани още в Библията, християнството е предвидило отдавна. От същата тази Библия Църквата е черпила увереност в своята непобедимост.

Наистина, намирали са се и сред християните такива, чиято воля се оказала парализирана под натиска на секуларизма¹¹. Те били измъчвани от въпроса: има ли Църквата бъдеще? Задавали си въпроса така, сякаш тя е с а м о човешки институт, забравяйки думите на Исус Христос, казани на св. апостол Петър: "Ще съградя църквата Си и портите адови няма да ѝ надделеят".

Разбира се, това обещание не е призив към пасивност. Какво би било ако учениците Исусови вместо "да проповядват Евангелието на всички твари" се бяха за-

4256 / 1995

2, PCAY
ГИБРА
ТАКЪВ
РАБОТ
ХИ

ключили в своите домове? Но даже в този случай делото Христово би се продължило в света. Ако бяха замлъкнали апостолите "камъните ще завикат". Христос би намерил други служители...

От друга страна, законен е въпросът: не е ли загубил днешният свят потребност от вяра? Нима не се задоволява той с това, което му дава "светската" култура?

Съществуват някои такива признаци: дългият натиск на антирелигиозните сили не би могъл да премине безследно. В същото време само предубеден човек може да ^{не} отрича, че жаждата за вяра постоянно се възражда даже в атмосферата на гонения, секуларизъм и утилитарна бездуховност.

Съвременното положение позволява по-отчетливо да се види и самата душа, и истинската същност на религията. От това, че в наши дни вече не се ходи на хиподрума с пеене и молитви, както във Византия, и не се дават еретиците в река Волхов, както в древния Новгород, вярата не е пострадала, а само е спечелила. Като губи връзка с държавата, тя се освобождава от баласта, на номиналните последователи. Превръщането на християнството в официална идеология най-често довежда до уродливи явления, отравящи църковния живот. Значително по-добре е когато "езичник", от която и да е формация, се определя като такъв, от това той в угода на средата да се нарича християнин¹².

Днешният атеизъм не е някаква принципно нова степен на съзнание, а разкриване на реалното съотношение на духовните нива в обществото. На Запад редица представители на Църквата се оплакват, че "храмовете пустеят", но те забравят, че е много по-лошо, когато храмовете са пълни, но пустеят сърцата. Външното изпълнение на обрядите съвсем не винаги е показател за благополучието на вярата и обратното, слабата посещаемост на храмовете ни най-малко не доказва нейния упадък. При това външните форми на църковен живот винаги са се променяли в миналото, ще се променят и занапред. Ето защо са неизбежни периодите, когато не-

Важно, което говори Богослова е ЛЪНА - ЕТО ЕДИН
КРИТЕРИЙ НА ЛИЧНОСТ

обходимостта от промени се отразява на броя на хората, систематично посещаващи Църквата.

Ключа към проблема трябва да търсим по-надълбоко: в нуждите на самия човешки дух. Не показва ли метежът на "новите леви" — тези съвременни нихилисти — това, че те не могат да се задоволят с наличната действителност? Днес отново се повтаря драмата на Фауст — човекът открива в себе си вечния стремеж нагоре и неудовлетвореност от това, което е постигнал. Показателно е, че този стремеж особено силно се проявява в развитите страни, достигнали материално благополучие. Колкото по-силна става властта на "масовата култура", техниката и урбанизацията, толкова по-остро индивидът усеща тежестта на новите окови, легнали върху него: а религията, както правилно отбелязва един съвременен изследовател, "остава най-личностната от всички форми на човешката дейност"¹³. Ето защо именно в нея духът, изгубен в лабиринтите на цивилизацията, отново и отново намира за себе си здрава основа и вътрешна свобода. Личността, т.е. висшата проява на човешкото, винаги ще намира опора в Светинята.

Не мога да потреса повече
ще има от тях

Разбира се, прогресът на вярата не може да се измери само със статистика. Както казва английският писател Карл Луис — "ако наистина е започнало християнско възраждане, то ще се развива бавно, постепенно, сред много малки групи от хора". И това незабележимо възраждане действително протича навсякъде, даже там, където най-малко би могло да се очаква.

Не следва обаче да се пренебрегват и онези явления, които се откриват на повърхността. След всичко, което религията претърпя в епохата на секуларизма, за вярващи днес се смятат почти 90% от населението на земята¹⁴. Наистина комунистическият автор, който привежда тази цифра, прави уговорка, че сред формално религиозните хора има не малко равнодушни; но нали и сред тези,

които се отнасят към атеистите има множество скришно вярващи или близки на вярата.

Има основания да се твърди, че през ХХ век религията, въпреки прогнозите на скептиците, започва да играе в някои отношения дори по-голяма роля отколкото през изминалите векове. Това може да се проследи в най-различни сфери на културата. Например, ако преди двеста или триста години редица художници, обръщайки се към евангелските теми, са виждали в тях главно сюжетна канава, то сега в основата на творчеството на такива изтъкнати майстори, като М. Шагал и Н. Ръорих, Ж. Руо и С. Дали, ние намираме истинско мистично светоусещане. Религиозните и мистични проблеми вълнуват в наши дни писателите така, както не са ги вълнували преди сто години, като изключим може би Русия¹⁵. В защита на висшите духовни ценности заставали: Ш. Пеги, Л. Блуа, П. Клодел, Ф. Мориак, Ж. Грин и А. Сент-Екзюпери във Франция; Г. К. Честъртън, К. Луис, Т. С. Елиът, И. Во и Г. Грин в Англия; Т. Ман, Х. Хесе и Х. Бел в Германия; М. Булгаков, Б. Пастернак и А. Солженицин в Русия; Д. Селинджър, Р. Бредбъри, Дж. Ъпдайк в Америка; Д. Папини в Италия. Драматизмът на духовните търсения и кризи с необикновена сила е изобразен в творчеството на Ф. Кафка и Р. М. Рилке. И дори когато критикуват религиозния живот на своите съвременници, редица писатели правят това в името на очистването и обновяването на вярата. Такъв е смисълът и на изобличителните речи на древните пророци и Отци на Църквата. Те винаги са се отличавали с непримиримост към всякакви изопачения на истинската религиозност.

По-голямата част от представителите на науката в миналото не виждали противоречия между религията и естествознанието. Да напомним поне имената на Кеплер, Нютон и Пастьор*. В наши дни сред учените вече става дума за с и н т е з на вярата и знанието. Това отбелязва

* Вж. по-надолу, гл. III, V.

лауреатът на Нобеловата награда Чарлз Таунс, създателят на лазерите. "Целта на науката — казва той — е да открие порядък във Вселената и благодарение на това да разбере същността на нещата, които виждаме около себе си, включително да разбере живота на човека. Целта на религията може да бъде определена, струва ми се, като постигане (и следователно приемане) на целта и смисъла на Вселената, а също и по какъв начин сме свързани с него. Тази висша целесъобразна сила ние ще наречем Бог¹⁶. Цитираните думи не са случайно, частно мнение. То се споделя от хора, на които принадлежи създаването на съвременната картина на света. Алберт Айнщайн отбелязва значението на вярата за учения, Макс Планк, Нилс Бор и Е. Шрьодингер — връзката между науката и религията, А. Едичгтън, Джеймс Джин и П. Джордан смятат познанието на света за път към богопознанието.

В много отрасли на науката водещите специалисти на ХХ столетие стоят на позиции, противоположни на материализма. Във физиката това е В. Хайзенберг, в математиката — Г. Кантор, в Биологията — Р. Шовен, в неврофизиологията — Д. Екълз, в антропологията П. Тейар дьо Шарден, в палеоархеологията — Арнолд Тойнби, в психологията — Карл Юнг*.

Показателно е и положението във философията. Най-големите мислители на нашето столетие, било то интуитивиста Анри Бергсон, томиста Жан Маритен, "органициста" А. Уайтхед, енциклопедиста Карл Ясперс или "рицарят на свободата" Николай Бердяев, провъзгласяват висшата духовна ценност на религията.

Настъпи времето на небивал разцвет на богословието, представен в Православието от такива имена като свещ. Сергей Булгаков, свещ. Павел Флоренски, Владимир Лоски, в католичеството — Р. Гуардини, И. Конгар, К. Ранер, в протестантството — Карл Барт, П. Тилих, Р. Нибур. Религиозната мисъл се развива и в иудейството

* Вж. приложение — 2

(Мартин Бубер), и в индуизма (Ауробиндо Гхош)¹⁷.

Нараства интересът на Запад към мистическите учения йога и дзен, възникват нови направления не само в християнството, а и в исляма, будизма и даже в езичеството. Характерно е, че някои представители на обществено-политическия живот на нашето столетие, например Махатма Ганди и Мартин Лутер Кинг изхождат в своята дейност от религиозни принципи.

Значението на всички тези явления съвсем не се намалява от това, че понякога те са незрели и противоречиви. Самото многообразие на идеите и търсенията (от крайното левичарство до крайната ортодоксалност) показва, колко пълноводна става реката на религията.

* * *

Естествено, усеща се подем и в самия църковен живот. През нито едно от изминалите четири столетия папата не е бил така популярен, както бе Йоан XXIII. Свиканият от него Втори ватикански събор откри нови перспективи в диалога между Църквата и света, положи нови пътища в богословието, икуменизма, апостолата, богослужението и разбирането на Библията¹⁸. Фактът, че съборът предизвика вълна от дискусии и кризи, които по своето нажежаване напомнят времената на ранните събори, доказват силата и жизнеността на християнството. Смелата и свободна критика на религиозните институти от страна на самите вярващи и богословите също е признак за пълнокръвния живот на Църквата.

Нови пътища търси и протестантството. Огромният успех на проповедника-евангелист Били Греъм показва колко е силен у хората стремежът към Словото Божие. Протестантската инициатива, довела до създаването на Световния съвет на църквите, показва такава жажда за християнско единство, каквато историята не познава. Забележително е, че икуменизмът се заражда и живее именно тогава, когато в света се засилват расовата нетърпимост и шовинизмът.

Поразителна се оказва жизнеспособността на православната Църква, която през последните десетилетия в Русия издържа на външни и вътрешни изпитания, които не могат да бъдат сравнени с нищо. Наистина английският богослов Дж. Робинсън в нашумялата си книга се опитва да омаловажи значението на този факт, свързвайки го с така наречената "вторична религиозност", т.е. усилване на вярата в исторически угасващи общества¹⁹. Но да се причислява Русия към такива общества означава неправилно да се разбира динамиката на съвременния свят.

В САЩ, този класически образец на "потребителско общество", където гонитбата за удобства е станала заплаха за духовните ценности, неочаквано възникна широко движение на младежи, обърнали се към Евангелието, движение, наречено "Иисусова революция". В Европа християнската община Тезе привлича стотици хиляди млади хора от различни страни, членове на различни църкви²⁰. В Африка и Азия се множат новите течения и проповедници.

Твърде показателна е и съдбата на Библията в съвременния свят. Не само астрономическите цифри на нейните тиражи, коментари и илюстрирани издания, не само популярността на библейските тези в музиката, на екрана, в телевизията говорят за нейната неумираща притегателност, показателни са и стотиците нови книги и изследвания, появили се в резултат на небивалия преди разцвет на библейската наука.

През XX век за пръв път възниква сериозен диалог както между църквите, така и между религиите, между вярващи и невярващи. Дори комунистите са принудени активно да се включат в този диалог²¹. Едновременно с това в редица страни, например в Латинска Америка, епископата и духовенството застават в редовете на борците за свобода и социални преобразувания²².

Ако по-рано комунистите говореха за религията като за свой непримирим враг, то сега редица от тях са принудени да променят отношението си към нея. Членът на

ЦК на Чилийската компартия О. Миляс, говорейки за социалната борба на християните, подчертава, че те "виждат смисъла на своята религиозност в горещата любов към ближния, в безусловната вяра в човека". Вярванията на такива католици съвсем не им пречат да бъдат революционери, напротив, помагат им в тяхната борба. Отчитайки именно това, Фидел Кастро пише, че неговата революция "никога и под никаква форма не е била антирелигиозна".

Подобни гласове се чуват и в Европа. Например Жорж Марше открито твърди, че "християните имат основания да участват в движението за демократични промени и да съдействат за построяването на по-свободно общество"²³. Това вече е съвсем далече от третирането на религията като "опиум".

Нерядко се чуват мнения, че религията съществува досега единствено поради това, че се "приспособява" към нуждите и търсенията на всяка епоха. Но признавайки това атеизмът неволно свидетелства в полза на религията. Добре е известно, че именно свойството за приспособяване означава жизнеспособност на организма.

Съществува и мнение, че обръщането към религията е "данък плащан на модата". Може би по отношение на редица повърхностни умове това е така. Но "модата" не винаги играе само отрицателна роля. Та нали тя е помогнала на огромен брой хора да разберат и оценят иконописта и древната църковна архитектура. И въобще, не е ли показателно, че модно става именно онова, което дълго и упорито са се старали да унищожат. Та нали модата често е опростено отражение на най-дълбоките процеси, протичащи в недрата на общественото съзнание.

Бележитият физик Макс Борн, като говори за пропастта, към която се движи цивилизацията, подчертава, че само религиозните идеи могат да върнат здравето на обществото. "Сега, пише той, само страхът принуждава хората да пазят мира. Но това положение е неустойчиво

и трябва да бъде заменено с нещо по-добро. Не е необходимо да се търси някъде надалеч принципът, който би могъл да стане по-солидна основа за устройството на нашите дела... В нашата част на света този принцип се съдържа в християнската доктрина, на Мохандас Ганди се удаде да го въплати в живота"²⁴.

Следователно, може да се смята за очевидно, че хората, които говорят за "гибелта на религията" са или късогледи, или преднамерено си затварят очите пред действителността, или в края на краищата са жертва на дезинформация.

Днес както никога досега, актуално звучат думите на св. апостол Павел, казани преди две хиляди години: "Смятат ни за умиращи, а ето, живи сме".